

За чумната епидемия на Балканите в края на XVII – началото на XVIII век

Надя Манолова-Николова, Милена Петкова-Енчева

В: Културна и медицинска антропология. Сб. В чест на проф. Минчо Георгиев. София, Издателство БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, с. 166 – 171.

След големите поражения от „черната смърт“ през XIV в., чумата продължава да бъде едно от най-страшните заболявания с огромна значимост за европейското социално развитие. Историята на чумните епидемии на Балканите е не по-малко динамична, но за съжаление малко изучавана по същество. Най-често появата на чумата се разглежда във връзка с избухването на войни, размирици и социално недоволство, но картината на нейното внезапно и разрушително действие по места е далеч по-сложна. Настоящата статия има за цел да въведе нова информация за епидемията от края на XVII в., разпространила се сред балканските народи и взела много жертви. Нейното развитие може да се свърже с продължителната война между Османската империя и държавите от Свещената лига – Хабсбургската империя, Русия, Полша и Венеция (1683–1699 г.). Безспорно движението на войските, както и други обстоятелства във връзка с военните действия имат принос към разнасянето на заразната болест. Същевременно обаче, според друго по-общо твърдение, епидемията започва още през 70-те години на столетието (Тантилов 1941б: 91).

Всъщност целият XVII в. е изпълнен с жестоки прояви на чумната болест във всички части на Европа. Българските и балканските сведения, макар засега да не са обобщавани, представят същата картина (Panzac 1986: 9-12). Особено изявени са епидемиите от 40-те и 60-те години на века. През септември 1641 г. чумата се появила в Серес, продължила цяла година и дала повод на серския свещеник Синадинос да напише своите съвети и спомени от събитието, силно впечатляващи с дълбока искреност и достоверност (Първева 2011: 75–77). Според румънски източници през 40-те години епидемията се е разгърнала нашироко в Молдова чрез татарите (Тантилов 1941а: 66). Информацията от българите католици съобщава за многобройни загуби на свещеници, монаси и обикновено население в Никополско, Чипровци, Копиловци, Петокладенци, като в крайна сметка болестта се разпространила навсякъде. През 1643 г. епидемията е потвърдена със сведението, „че в София и другите турски градове

умирали дневно стотици души“, и според Петър Богдан чумата не преставала да върлува по всички селища. Затихва едва към 1648 г. (Дуйчев 1939: 96–97).

През 1665–1666 г., когато болестта помита Лондон, тя се развихря и на европейския континент. На Балканите епидемията се предшества и съпътства от гладни години през 1658 г. в източнобългарските територии, през 1659–1661 г. в днешните румънски земи, а през 1667 г. обхваща София, Белград и др. (Кацунов, Митев, Калинова, Баева 2003: 93). Според твърде общото румънско сведение на д-р Тантилов, личният лекар на войводата Стефан Вода не разпознал чумата и Вода починал от нея през 1661 г. (Тантилов 1941а: 66). Никола Милев също твърди, че в периода 1661–1662 г. заразата била разпространена на Балканите. Милев смята, че чумата е една от причините павликянското население да няма чувствително нарастване през XVII в. (Дуйчев 1939: 97). В доклад на дубровнишки пратеници през 1667 г. се съобщава, че чума има в Пловдив (Дуйчев 1939: 97).

Събраните сведения за развитието на болестта очертават нейното ново разгръщане след около десет години. Според д-р Тантилов, чиито доказателства са твърде оскъдни, новата епидемична вълна, с малки прекъсвания, обхваща времето от 1674–1679 г., чак до 1697 г. (Тантилов 1941б: 91). Всъщност засега притежаваме свидетелства за нейното проявление през 70-те години на века. През лятото на 1675 г. е засвидетелствана продължителна чумна епидемия в Тракия, като в Одрин умират по 900 души на ден (Кацунов, Митев, Калинова, Баева 2003: 94). Епидемията през юли накарала мнозина одринчани да напуснат града, между тях и членовете на европейските дипломатически мисии (Първева 2011: 72). Румънски източници твърдят, че тя е обхванала цяла Турция, бреговете на Черно море, земите чак до Виена, като я определят във времето от 1674 до 1679 г. (Тантилов 1941б: 91). Католически източници съобщават за тази епидемия в София от 1676 до 1678 г. (Дуйчев 1939: 97).

Възможно е болестта да е прекъснала за известно време, тъй като през 80-те години на XVII в. много чести са българските съобщения главно за високи цени на храните и голям глад. Най-вече те се ситуират след 1683 г., т.е. след започването на войната със Свещената лига. В летописен разказ на поп Петър от Мирково за 1683 г. се отбелязва, че житото е твърде скъпо (Кацунов, Митев, Калинова, Баева 2003: 94). Високите цени на зърното са съпроводени със съобщения за глад през 1685–1686, 1689, 1690 г. във Врачанско, Плевен, Знеполско, Пловдивско, Скопие (Трифонов 1902: 774; Начев, Ферманджиев 1984: 83, 85; Христова, Караджова, Узунова 2004: № 332). За

съжаление 80-те и 90-те години на XVII в. са изучавани по-детайлно главно от гледната точка на военните действия на Балканите¹. Събраните сведения за прояви на чумата са оскъдни. Австрийските войски завземат Скопие на 25 октомври 1689 г., но там върлува чума и тъй като не може да бъде задържан, градът е подпален. Месец по-късно генерал Пиколомини, издал заповедта за изгарянето на Скопие, умира заразен от чума (Първев 1997: 100–101). Според друго сведение чумата не пощадила и дъщерята на влашкия владетел Константин II Брънковяну, която починала от болестта в Цариград през 1697 г. (Тантилов 1941б: 91.)

Новооткрити османски документи от Истанбулския османски архив добавят нови детайли към тази твърде фрагментарна „история“ на чумната епидемия от края на XVII в. Документите са донесения на представителите на местната съдебна власт, които предоставят информация за негативната динамика в демографската картина за дадена регион и предлагат, с оглед събираемостта на данъците, промените, свързани със спада на данъчно-обложеното население, да бъдат отразени в имперските данъчни регистри (*дефтери*). Документите се отнасят до териториалното разпространение на болестта и действията на властта по повод на загубите, вследствие на епидемията².

Най-ранният издирен документ е с дата 28 юли 1694 г. Това е арз³ [донесение] на найба⁴ на каазата Бер, Егейска Македония, по повод на пристигналия височайши ферман за предстоящо събиране на данъците. Тъй като каазата е пострадала от върлувалата чумна епидемия и има смъртни случаи, донесението на найба е те да бъдат взети предвид, за да се намали броят на ханетата [данъчни единици] при събирането на данъците⁵.

Следващите документи са от пролетта на 1699 г. Става дума отново за донесения от местните власти за намаляване на записаните в регистрите ханета, поради жертви

---

¹ Едно важно изключение от този извод е трудът на Стефка Първева (Първева 2011).

² Издирването на османските документи бе извършено във връзка с работата по научен проект с тема „Климат и история: дендрохронологична, климатологична и историческа реконструкция на българското минало, 1500-2000 г.“ с вх. № ТК 02-338 (ТК-09-0710) от 2009 г. към Фонд „Научни изследвания“ на МОН, с научен ръководител доц. д-р Мартин Иванов.

³ Арз – донесение, изложение от нисши органи на държавното управление в столицата или провинциите или от държавен чиновник по служба до висшите органи на държавната власт през периода XV–XVIII в. Подробно описание за структурата на документа виж Велков 1986: 15.

⁴ Найб – заместник, помощник на кадията на даден град. В по-малката административна единица на каазата – нахията, найбът изпълнява функциите на кадията – срв. Първева 1998: 127–211 и цитираната там литература.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İE.SH, 105, f. 1

сред раята от чумната епидемия. В арз от 30 април 1699 г. найбът на дн. Свиленград пояснява, че в махалата Баяндър на споменатата нахия има голям брой починали от чумна епидемия и затова събирането на извънредните данъци няма да бъде възможно. Налага се, според донесението, намаляването на броя на ханетата да бъде отразено в дефтера⁶. Останалите три документа са от юни същата година. Тяхното съдържание е сходно – чумната епидемия е отнела живота на много хора, поради което се иска да бъде отразено намаляването на броя на ханета в регистрите както и свиване на данъчното събиране. „Географията“ на тези молби е на север от предходните – документът от 7 юни е от Казанлък, от 11 юни – Дупница, от 14 юни – Чирпан⁷.

Датите на документите не могат да ни ориентират за времето, в което се е разгърнала епидемията, те следват ритъма на събиране на съответните данъци. Все пак известни изводи могат да се направят. През 90-те години на XVII в. чумната епидемия е обхванала сравнително широка територия. Споменатите засегнати селища – Бер, Чирпан, Казанлък, Дупница са далеч от бойните действия. Следователно войната е само епизод от развитието на епидемията. Макар че откритите документи засега не могат да дадат отговор дали наистина намаляването на данъчно-обложеното население в споменатите региони е било отразено в изготвените данъчни регистрации от разглеждания период, можем да предположим, че това е намерило отражение във фискалната събираемост.

След широкото разгръщане на епидемията през 90-те години на XVII в., първото десетилетие на следващия XVIII в. е изпълнено с регионални чумни прояви. Показателни са описанията на Симперт Нигел, член на австрийското посолство, пътувало до Истанбул за ратификацията на Карловацкия мирен договор през 1700 г. Същата година през януари той наблюдава опасни „чумави“ къщи в Одрин. Епидемията върлува още в Татар Пазарджик, Сливница, Цариброд и по течението на р. Нишава. Според неговото свидетелство чумата господства в Парачин и Белград (Манолова 2004: 63, 66). В следващите години чумата се „измества“ на север и запад. През 1703 г. тя е в Подолието, 1705 г. в Лвов, 1706 г. в Краков, 1707 г. във Варшава, в Сибиу през 1709 г., във Виена през 1712 г. (Panzac 1985: 189).

---

⁶ BOA, IE.SH, 138, f 1.

⁷ BOA, IE.SH, 106, 112, 113, f. 1.

В българските източници чумата е слабо коментирана през първото десетилетие на XVIII в. Това дава основание да се предположи, че епидемията тук постепенно се разсейва и затихва. Отделни нейни прояви има в района на Русе – 1703 г., Дупница – 1706 г., Никопол – 1708 г. и др. (Манолова 2004: 63). За характеризиране на тези години притежаваме още един османски документ. Това е донесение на наиба на Нови пазар от 24 март 1704 г., който съобщава за починали от върлувалата чумна епидемия в махалата Ахмед паша на града. В резултат на това събирането на авариза не е възможно и отново се налага намаляването броя на ханетата да бъде отразено в дефтера⁸. Дисперсирането на болестта проличава и от констатацията на Пол Люка. През 1706 г. при пътуването си по Диагоналния път той установява, че няма чума в Цариград, Свиленград, Харманли, Пловдив, Асеновград, Родопите, Драма и Солун (Манолова 2004: 66).

Прегледът на известните сведения за чумна епидемия от края на XVII в. позволява да се направят няколко извода. Чумните прояви от 90-те години на века са предшествани от гладни години през 80-те, както и от епидемии през 60-те и 70-те години. Дали тези изяви на чумата представляват един продължителен епидемичен цикъл, засега е трудно да се твърди. Тъй като Даниел Панзак наблюдава такива дълги епидемични състояния на Балканите през XVIII в. и първата половина на XIX в., такова твърдение е допустимо. Освен това, както сочат коментираните османски документи, епидемията не е свързана само с бойните действия. Нейният териториален обхват е много по-широк. Вероятно разгръщането на чумата съвпада с 90-те години, когато движението на войските мощно разпространява чумната зараза. Същевременно не можем да пренебрегнем съобщенията за глад през 80-те години в различни райони на Балканите, фактор, който е улеснявал болестта. Затихването на епидемията протича след подписването на мира, през първото десетилетие на XVIII в. Ако възприемем подхода на Панзак, който разглежда ритъма на проявление на чумата на „тласъци“, то документираната епидемия от 90-те години на XVII и началото на XVIII в. може би е част от един по-голям времеви цикъл на чумата. По продължителност, макар и с прекъсвания, този цикъл прилича на подобни, установени от Даниел Панзак за Османската империя през XVIII – началото на XIX в. Някои от тези цикли имат продължителност от 9, 19, 20 и дори 22 години (Panzac 1985: 210). Разбира се, това е

---

⁸ BOA, IE.SH, 140, f. 1.

предположение, което в бъдеще изисква още документален материал, за да се изгради по-цялостна здравна картина от 70-те – 90-те години на XVII в.

Неизяснени остават главните огнища, от които тръгват епидемиите на XVII в., нито пък дали са вземани някакви мерки за тяхното ограничаване. Остава нерешен и един друг, твърде важен въпрос – за приблизителния брой на жертвите, т.е. за влиянието на чумата върху демографските процеси както на Балканите, така и конкретно в българските земи. Изследователите в областта на историческата демография се обединяват около становището за спад на населението в сравнение с предходното, шестнадесето столетие, което се характеризира с нарастване на населението и на Балканите, и в общоевропейски мащаб (Мантран 1999: 337–339; Георгиева 1987: 11–19; Иванова 2003: 195–229; McCarthy 1990: 275–298; Faroqhi, Erder 1986: 322–345; Wagstaff 2001: 339–346). Обобщените наблюдения, направени в настоящата статия въз основа на българските и османските източници за чумните епидемии през XVII в., съвпадат до голяма степен и с анализа за историко-демографското развитие на българското население през същия век. Според Елена Грозданова периодът от 40-те до 80-те години е изключително неблагоприятен в демографското развитие на българите и се характеризират със спад на населението, отразено в османските данъчни регистрации от XVII в. (срв. Грозданова 1989: 610–726 и цитираната литература.). При по-детайлно съставяне на чумната картина през XVII в. би могло да се изясни дали и чумните епидемии не са причина за тази лоша демографска картина. Примерът с последната епидемия от XVII в. доказва, че макар свързани с войната, чумните прояви имат собствена „траектория“ на развитие – начало, върхови моменти, спад и отмиране.

Литература

Велков, А. 1986: *Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика.* София.

Георгиева, Ц. 1987: Развитие и тенденции на проучванията върху историята на българския народ през XV-XVII в. – В: *Историографски изследвания България през XV-XIX век.* Т. 1. София, 11–19.

Грозданова, Е. 1989: *Българската народност през XVII в. Демографско изследване.* София, 654–726.

Иванова, С. 2003: Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история. – *Историческо бъдеще*, № 1–2, 195–229.

История на Османската империя. Ред. Р. Мантран. София, 1999.

Кацунов, В., Пл. Митев, Евг. Калинова, И. Баева 2003: *История на България по дати. Българската хроника.* София.

Манолова-Николова, Н. 2004: *Чумавите времена (1700–1850).* София.

Начев, В., Н. Ферманджиев 1984: *Писахме да се знае. Приписки и летописи.* София.

Първева, С. 1989: *Българското население в края на XVII и началото на XVIII в.* Автореферат на докторска дисертация. София.

Първева, С. 2011: *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт.* София.

Първева, С. 1998: Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII в. – В: *Мюсюлманската култура по българските земи.* София, 127–209.

Тантилов, Хр. 1941а: Исторически данни и хронология на чумните епидемии в България от 1239 до 1838 година. – *Терапевтичен месечник*, бр. 2.

Тантилов, Хр. 1941б: Исторически данни и хронология на чумните епидемии в България от 1239 до 1838 година. – *Терапевтичен месечник*, бр. 3.

Трифонов, Й. 1902: Приписки и бележки с летописен характер. – *Периодично списание на Българското книжовно дружество*, LXIII, София, год. XIV.

Христова, Б., Д. Караджова, Ел. Узунова 2004: *Бележки на българските книжовници X–XVIII.* Том 2. XVI–XVIII век. София.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA.

Faroqhi, S., L. Erder 1986: Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620. – In: *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*. S. Faroqhi (ed.). London, 322-345.

McCarthy, J. 1990: The Population of Ottoman Europe Before and After the Fall of the Empire. – In: *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, 24-26 August 1983 Princeton University. Proceedings. H. W. Lowry, R. S. Hattox (eds.). Varia Turcica XV. Istanbul – Washington – Paris, 275–298.

Panzac, D. 1985: *La peste dans L'Empire Ottoman*. Belgique.

Panzac, D. 1986: *Quarantaines et Lazarets L'Europe et la peste d'Orient (XVII-XX-e siècles)*. Aix-en-provence.

Wagstaff, M. 2001: Family Size in the Peloponnese (South Greece) in 1700. – *Journal of Family History*, vol. 26, No 3, 339-346.